

Soğuk Savaş Dönemi Türk-Amerikan İlişkilerinin

Sürekliliğinde Askerî Darbelerin Rolü

Mürsel BAYRAM*

Özet

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yoğunluk kazanan Türk-Amerikan ilişkileri, herhangi bir kesintiye uğramaksızın günümüze dek sürmüştür. İki ülke arasındaki ilişkilerde istikrarın/sürekliliğin sağlanması birçok iç ve dış faktörle izah edilebilir. Bu çalışmada, askerî darbe faktöründen yola çıkılarak Soğuk Savaş döneminde Türkiye'de yaklaşık olarak onar yıllık aralarla gerçekleşen üç askerî müdahalenin Türk-Amerikan ilişkilerini ne yönde etkilediği incelenmiştir. Darbelerin öncesi ve sonrasındaki gelişmeler analiz edilerek Türk-Amerikan ilişkilerinin niteliği açısından iki dönem arasında ne gibi değişim ve süreklilik unsurlarının olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Genel olarak, darbelerin öncesindeki dönemlerde Türkiye'nin ABD'ye kayıtsız şartsız bağımlılığının sorgulandığı; bu bağlamda ülkenin dış ilişkilerini çeşitlendirme yönünde adımlar atılmak istendiği; Türk-Amerikan ilişkilerinin en azından dengeli bir bağımlılığa dönüştürülmesi için çalışıldığı görülmektedir. Darbelerden sonra ise Türk-Amerikan ilişkilerinin bilakis dengesiz ve bağımlı bir yörengeye yeniden oturtulduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, her üç darbenin hemen öncesindeki dönemde ikili ilişkilerde baş gösteren ihtilafların darbeler vasıtasıyla giderilmeye çalışıldığı; böylelikle iç ve dış politikada bağımsızlaşma teşebbüslerinin sonuçsuz bırakıldığı izlenimini vermektedir. Buradan hareketle, Türkiye'deki askerî darbelerin Türk-Amerikan ilişkilerinin sürekliliğini sağlama açısından, genellikle ABD'nin lehine olmak üzere, aktif ve belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir.

Anahtar Sözcükler: Askerî Darbe, Türk-Amerikan İlişkileri, 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül

The Function of Military Coups in Turkish-US Relations in the Cold War Era

Abstract

Turkish-US relations intensified after the Second World War and have continued till today without any interruption. What have ensured the continuity of these bilateral relations can be explained over several factors. This paper takes the military coups d'état as the principal factor

* Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, murselbayram@gmail.com.

and examines how Turkish-US relations have been affected by the three military coups in Turkey with ten-year intervals between each. We analysed the developments before and after the coups in order to see what kinds of change and continuity took place in those periods in terms of the quality of Turkish-US relations. Before the military coups, it is seen in general that Turkey questioned its unconditional dependency on the USA, wanted to diversify its foreign relations, and tried to convert its relations with the USA into a balanced dependency at least. Following the coups, however, the bilateral relations were put into the orbit of unbalanced dependency again. This situation makes one think that the issues of dissidence in Turkish-American relations before the military coups were tried to be solved through those coups d'état, and Turkey's efforts to be more independent in its domestic and foreign policy remained inconclusive in this way. From this point of view, it can be said that the three coups d'état in Turkey played an active and determinant role in ensuring the continuity of Turkish-US relations in favour of the USA at most.

Keywords: Military Coup d'Etat, Turkish-US Relations, May 27, March 12, September 12.

1. GİRİŞ

Türk demokrasisi, yaklaşık on yıllık aralıklarla gerçekleştirilen doğrudan ve dolaylı askerî müdahalelerle toplam dört kez kesintiye uğramıştır. Türk Silahlı Kuvvetleri, rejimin korunması veya bozulan kamu düzeninin yeniden tesis edilmesi gibi gerekçelerle, 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 tarihlerinde doğrudan ülke yönetimine el koymuş; 12 Mart 1971 ve 28 Şubat 1997 tarihlerinde ise dönemin hükümetini istifaya zorlamıştır. Bunların haricinde, 1962'den itibaren Albay Talat Aydemir tarafından organize edilen başarısız darbe teşebbüsleri, 1977'de Orgeneral Namık Kemal Ersun tarafından planlandığı iddia edilen darbe hazırlığı, 2003-2004 yıllarında hazırlandığı iddia edilen Sarıkız, Ayışığı, Yakamoz, Eldiven, Balyoz gibi darbe planları ve son olarak 27 Nisan 2007 tarihli e-muhtıra gibi farklı müdahale girişimleri de vâkidir (Maraşlı, 2015). Çalışmamızda konuyu sınırlandırmak adına, Türk-Amerikan ilişkileri sadece Soğuk Savaş döneminde gerçekleşen üç askerî darbe (1960, 1971, 1980) bağlamında ele alınmıştır.

Türkiye'deki askerî darbelerde Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) oynadığı role dair resmî belgelere dayalı net bir cevaba ulaşmak güçse de ABD'nin bilhassa Soğuk Savaş döneminde birçok ülkeye çeşitli şekillerde müdahale ettiği bilinmektedir. 1893'te Hawaii monarşisinin devrilmesi, 1953'te İran'da Musaddık hükümetinin düşürülmesi, 2004'te Haiti'de Jean-Bertrand Aristide'nin görevden uzaklaştırılması ABD'nin bir şekilde müdahil olduğu rejim değişikliği teşebbüslerinden sadece birkaçıdır (Kinzer, 2006: 4). Blum'un (2003:12) da belirttiği üzere, Soğuk Savaş döneminde ABD'nin dış politika hedeflerinden bağımsız bir gelişme takip etmek isteyen, ABD'ye ekonomik ve

siyasî bağımlılıktan kurtulmaya çalışan, Sosyalist Blok'la ilişki kuran/kurmaya çalışan, kendi içindeki sol akımların yükselişini engelleyemeyen veya topraklarında Amerikan askerî tesislerinin kurulmasına karşı çıkan hükümetler bir şekilde ABD'nin müdahalesiyle karşılaşmışlardır.

Türkiye'deki askerî darbelerin öncesinde de bu gelişmelerden bir kısmının yaşandığı söylenebilir. Mamafih, ABD'nin Türkiye'deki askerî müdahalelerde doğrudan rolünün olduğunu iddia etmek komplo teorisi niteliğinde kalabileceği için, askerî müdahalelerin Türk-Amerikan ilişkilerinde sürekliliğin sağlanmasına nasıl bir etkisinin olduğunu araştırmak suretiyle konuya farklı bir açıdan ışık tutulabilir. Zira Türkiye ile ABD arasında özellikle Füzeler ve Kıbrıs meselesinde olduğu gibi bazı dönemlerde güven sorunu yaşanmışsa da Türk-Amerikan ilişkileri hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır (Akalin, 2011). Genellikle ABD ile gerginliklerin yaşandığı dönemlerin sonrasında gerçekleşen askerî darbeler, iki ülke arasındaki ilişkilerin tekrar rayına oturtulmasında önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

2. 27 Mayıs 1960 Öncesi ve Sonrasında ABD ile İlişkiler

Türk-Amerikan ilişkilerinin tarihi, 1790'lı yıllarda Osmanlı Devleti'ne tâbi Cezayir, Tunus ve Trablus beylikleriyle ABD arasında imzalanan antlaşmalara kadar götürülebilir (Erhan, 2015: 37). Osmanlı Devleti ile ABD arasında, yirminci yüzyılın başlarına kadar silah satışı ve gemi yapımı gibi ticaret eksenli ilişkiler geliştirilmiştir (Şafak, 2003; Yılmaz, 2014: 25). Osmanlı Devleti'nin varisi konumundaki Türkiye Cumhuriyeti ile ABD arasındaki ilişkiler ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yoğunluk kazanmıştır. Soğuk Savaş atmosferinde Sovyet tehdidine karşı bir zorunluluk gibi görülen bu yakınlaşma, Demokrat Parti iktidarında giderek bağımlılığa evrilmiştir.

Demokrat Parti'nin (DP) iktidar olduğu 1950'li yıllar, Türk Amerikan ilişkilerinin adeta “balayı havasında” geçtiği bir dönemdir. Bu dönemde ABD, Yakın ve Orta Doğu'daki çıkarları için Türkiye'yi önemli bir müttefik olarak görmekte, Türkiye de ABD'yi güvenliğinin ve gelişmesinin garantörü olarak değerlendirmekteydi (Uslu, 2000: 103). Sovyetler Birliği'nin Türkiye için tehdit oluşturduğunu düşünen Türk yöneticiler, ABD'nin giderek artan Komünizm düşmanlığından istifade ederek bu ülkeden siyasî ve ekonomik destek sağlamaya çalışmışlardır. Ancak ABD ile ilişkilerde uluslararası diplomatik rasyonelitenin sınırları zorlanarak ABD'nin giderek Türkiye'deki etkinliğini artırmasına zemin hazırlanmıştır. Öyle ki 1953-57 yılları arasında Amerikan Merkezî Haberalma Teşkilâtı'nın (CIA) Türk Millî Emniyeti'ne (MİT'in o dönemdeki adı) elden maaş ödediği, Adnan Menderes'in ifadesiyle, “servisler arasında irtibatlar tesis etmek, birbirlerine malumat vermek suretiyle müşterek çalışıldığı, bunun külfetini karşılamak üzere yavaş yavaş irtibat temin edildiği” ortaya çıkmıştır (Yetkin, 1995: 69). Kısacası Demokrat Parti hükümeti, gerçekçilikten sapmış ve sürekli ödün vererek Türkiye'yi “Batı'nın uydusu” haline getirmiştir (Tuncer, 2013: 19).

Bununla birlikte, DP iktidarının son yıllarında Türk-Amerikan ilişkilerinde bazı sorunlar baş göstermiştir. Türkiye, bu dönemde ABD'den aldığı yardım ve kredileri kendi amaçları doğrultusunda kullanmak isterken ABD de sağladığı yardımın bazı ekonomik koşullar çerçevesinde kullanılmasını istemiştir. DP iktidarında Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri olan Melih Esenbel'e göre, ABD Türkiye'nin ithalatı kısıtlayıp kalkınma hızını düşürmesini istiyor, sanayileşmesine ve hatta inşa edilmesi planlanan yeni barajlara karşı çıkıyordu. Buna mukabil Menderes, başlatılan projeleri tamamlamak istiyordu (Yetkin, 1995: 54). Nitekim Menderes hükümeti, 1954'te ABD'den kredi talebinde bulunmuş ancak ABD'li yetkililer Türkiye için öngörülen yatırımların yavaşlatılması, tarım sübvansiyonlarının azaltılması ve Türk lirasının devalüe edilmesi gibi koşullar yerine getirilmediği için 1958'e kadar Türkiye'nin kredi talebini reddetmiştir (Uslu, 2000: 104).

Bu dönemde ilişkilerde pürüze yol açan bir diğer mesele de haşhaş üretimidir. Türk haşhaşının uluslararası uyuşturucu kaçakçılığı yoluyla ABD'ye sokulduğunu, bu yüzden Türkiye'deki haşhaş üretiminin kontrol altına alınması gerektiğini düşünen ABD'li yetkililer, 1959'da Washington'da yapılan CENTO toplantısı sırasında Başbakan Adnan Menderes'ten haşhaş üretimini yasaklamasını istemişler fakat Menderes bu talebi de geri çevirmiştir (Uslu, 2000: 224). Bu gelişmelerle birlikte, dönemin Başbakanı Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Türk dış politikasında ABD'nin etkinliğini azaltıcı bir değişiklik yapılması gerektiği sonucuna varmıştır. Zorlu'nun ifadesiyle:

“Bizim en büyük hatamız kayıtsız şartsız Amerika'ya tabi olmamız. Böyle bir politika sonsuza kadar devam edemez. Türkiye sırtını Amerika'ya dayamakla hiçbir sonuca varamaz. Aksine kendimizden çok şey veririz yine de onları memnun edemeyiz. Türkiye NATO ve Amerika'nın yanı sıra Üçüncü Dünya ülkeleri ve Sovyetler ile belli ölçüde ve Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda yeni bir politika izlemek zorundadır. Bir yıldan beri Adnan Bey'e bunu telkin ediyorum. Adnan Bey bu ısrarlarım karşısında Sovyetlerle ekonomik alanda işbirliği yapılmasını ve Üçüncü Dünya ülkelerinin lideri durumunda bulunan Hindistan ile ilişki kurulmasını kabul etti. Ben de Başbakan Adnan Menderes'in Moskova'yı resmen ziyaret etmesi için gerekli girişimlerde bulundum. Bu girişimlerin özellikle Amerika'yı rahatsız ettiğini biliyorum” (Bağlum, 1991: 230; Yetkin, 1995: 63).

Menderes'in 1960 yılı Temmuz ayında gerçekleştirmeyi planladığı Moskova ziyareti ile ilgili ABD'li yetkililer bilgilendirilmiş ve diplomatik anlamda olumsuz bir tepki ile karşılaşılmamıştır. Lakin Soğuk Savaş'ın hızını kaybetmediği bir dönemde Türkiye gibi önemli bir NATO üyesi müttefikin Moskova ile diyalog kurmaya çalışması NATO içinde ve Hür Dünya olarak ifade edilen Komünist olmayan ülkelerde siyasî dalgalanmalara yol açabilecek bir

BAYRAM, M.

olaydı. Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnasır'ın Asvan Barajı'nı tamamlamak için ABD'den talep ettiği kredinin reddedilmesi üzerine Sovyetler Birliği'ne yönelişinin sonuçları düşünüldüğünde böyle bir ziyaretin ne derece önemli gelişmelere zemin hazırlayabileceği tahmin edilebilir. Bu nedenle ABD'nin görünüşte normal karşılansa da Menderes'in Moskova ziyaretini önlemeye çalıştığı iddia edilmiştir (Günver, 1985: 183; Yetkin, 1995: 64).

Diğer taraftan, darbe öncesinde hükümet aleyhtarı gösteriler düzenlenirken Türkiye'deki ABD ve NATO kurumlarında çalışan muhalif subay ve memurlar da rejim karşıtı bildirimler dağıtmış ve mitinglere aktif biçimde katılmışlardır. ABD, bu subay ve memurlara engel olmadığı gibi, 5 Mart 1959 tarihli Türk-Amerikan Güvenlik Anlaşması'nın verdiği yetkiyi de kullanmamıştır. 1957 tarihli Eisenhower Doktrini'ne gönderme yapan bu anlaşmaya göre, Orta Doğu'da komünizmin saldırısına maruz kalan bir ülke talep ettiği takdirde ABD, o ülkeye silahlı kuvvet sevk ederek yardıma bulunacaktır. Anlaşmanın dibacesi ve 1. Maddesine göre "Türkiye'ye doğrudan veya dolaylı saldırı" durumunda ABD gerekli her türlü harekete girişecektir. Buradaki "dolaylı saldırı" ifadesi, Türk hükümetinin talep etmesi halinde ABD'nin Türkiye'deki bir öğrenci hareketini yahut gizli ve yıkıcı olduğu düşünülen başka herhangi bir faaliyeti silahlı müdahale sebebi kabul ederek asker sevk etmesine imkân tanıyacak nitelikteydi. 27 Mayıs'tan 18 gün önce 9 Mayıs 1960'ta, yani hükümet aleyhtarı gösterilerin birbirini izlediği bir sırada ABD'yi olağanüstü hallerde müdahaleye yetkili kılan başka bir anlaşma daha imzalanmıştır. Fakat önceden haber almış olmalarına rağmen ABD'li yetkililer Menderes'e darbeyi ihbar etmemiş, dolayısıyla Türk hükümetinin ABD'den yardım talep etme imkânı dahi olmamıştır (Oran, 2009: 667).

Nihayet, 27 Mayıs 1960 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri'ne mensup bir grup subay tarafından yönetime el konularak 1950'den beri görevde olan Demokrat Parti iktidarına son verilmiştir. Darbe sonrasında yapılan yargılamalar sonucunda dönemin Başbakanı Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan asılarak idam edilmiştir. Bazı Demokrat Parti'lilere göre, ABD 1950'lerin sonuna doğru DP hükümetinden memnun olmamaya başlamış, bu yüzden 27 Mayıs darbesine tepki göstermemiş, hatta sevinmiştir (Uslu, 2000: 131)

Albay Alparslan Türkeş'in darbe sabahından itibaren radyolarda yayınlanan açıklamalarında, askerî rejimin NATO ve CENTO başta olmak üzere kendisinden önceki "bütün ittifak ve taahhütlere sadık" kalacağı vurgulanmıştır (Oran, 2009: 667). Darbe sonrasında Türkiye'nin tarafsızlık politikası takip edebileceğini düşünen Sovyet lider Nikita Kruşçev, Orgeneral Cemal Gürsel'e bu minvalde bir mektup göndermiş fakat Gürsel, mektuba olumsuz karşılık vermiştir. Kısacası askerî liderler de kendilerinden önceki yöneticiler gibi Sovyetler Birliği'ni tehdit olarak görmeye devam ederek Türkiye'nin ABD'yle ve diğer Batılı devletlerle kurmuş olduğu ilişkileri değiştirmeden

sürdürmüşlerdir (Uslu, 2000: 177). Hale'in (2003: 111) ifadesiyle, 27 Mayıs darbesinden sonra "Türkiye'nin Batı'ya olan bağımlılığı teyit edilmiştir".

Darbeden yaklaşık iki ay sonra 1960 Ağustos'unda Türkiye'ye Jüpiter MRBM füzeleri yerleştirilmiş, ayrıca Türkiye'de bilhassa Doğu Anadolu bölgesinde Sovyet propagandası yapan radyo istasyonlarına karşı yeni radyo istasyonları kurulmaya başlanmıştır. Daha da önemlisi, DP hükümeti döneminde kısıtlanan dış yardım ve krediler, darbe sonrasında artarak devam etmiştir. 27 Mayıs'tan 12 Ocak 1961 tarihine kadarki dönemde yapılan Amerikan yardımı 279 milyon doları bulmuştur (Yetkin, 1995: 60-61). Yardım konusunda temaslarda bulunmak için ABD'ye giden ve "ümit verici vaatlerle" döndüğünü belirten Cevdet Sunay, "Amerika bizim hükümet kurmamız meselesi ile en az bizim kadar ilgileniyor" demiştir (Milliyet, 16.11.1961).

3. 12 Mart 1971 Öncesi ve Sonrasında ABD ile İlişkiler

Türk-Amerikan ilişkilerinin 1960 darbesinden sonraki olumlu seyri, 1962'deki Füze Krizi'nden sonra tedricen değişmeye başlamıştır. ABD'nin Sovyetler Birliği ile anlaşmaya vararak Küba'daki Sovyet füzelerine mukabil Türkiye'deki Jüpiter füzelerini kaldırmaya karar vermesi, daha sonra ABD Başkanı Lyndon Johnson'un 1964'te Başbakan İsmet İnönü'ye gönderdiği bir mektupta (meşhur Johnson Mektubu) Kıbrıs'a bir müdahale söz konusu olduğunda ABD'nin ve NATO'nun Türkiye'yi savunamayabileceğini ima etmesi iki ülke ilişkilerinde gerginliklerin yaşanmasına neden olmuştur (Bal, 2004: 119). Ayrıca bu dönemde Türkiye'deki Amerikan üslerinin kullanımı ve U2 uçaklarının uçuşu ile ilgili sorunlar ortaya çıkmıştır. Özellikle 1965 sonrası dönemde gündeme gelen diğer bir mesele de haşhaştır. Watergate skandalı ve Vietnam Savaşı'ndan nâşi kamuoyu baskısından bunalan Nixon yönetimi, Amerikan askerleri ve gençleri arasında afyon kullanımının yaygınlaşmasından Türkiye'yi sorumlu tutmuş (Erhan, 1996) ve Türk haşhaşının üretimini yasaklatarak kendine yönelen baskıyı hafifletmek istemiştir. Fakat Demirel hükümeti ABD'nin bu talebini reddetmiştir (Yetkin, 1995: 139).

12 Mart 1971 öncesindeki diğer gelişmeler, bazı yönlerden 27 Mayıs 1960 öncesi gelişmelerle benzerlik arz etmektedir. Türkiye yine sanayileşme teşebbüslerine yönelmiş, fakat başta ABD olmak üzere Batılı devletler bu teşebbüslere sıcak bakmamıştır. Bunun üzerine yatırımların tamamlanması için gereken yardım Sovyetler Birliği'nden sağlanmıştır. Türkiye, özellikle füze krizi ve Kıbrıs meselesinde ABD'nin takındığı tutum karşısında, dış ilişkilerinin çeşitlendirilmesi gerektiğini düşünmüştür. Şüphesiz bu durum, o dönem iktidarda olan Adalet Partisi yöneticilerinin Batı yanlısı olmadıkları anlamına gelmemektedir. Yani, Türkiye henüz Batı ittifakına sırtını dönmüş değildir. Diğer taraftan, 1965-71 arası dönemde Türkiye'de sol akımların güçlendiği, Türkiye İşçi Partisi'nin TBMM'de temsil imkânı bulduğu, ayrıca hem sol hem sağ kesimlerde ABD'ye karşı olumsuz bir bakış açısının gelişmeye başladığı görülmüştür. Bu gelişmelere paralel olarak artan öğrenci eylemleri ve silahlı

saldırıları, Sovyetler Birliği'nin yararlanabileceği düşünülen kaotik bir ortama yol açmıştır (Yetkin, 1995: 143).

Nitekim Demirel hükümeti, 12 Mart 1971 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından bir muhtıra ile istifa ettirilmiştir. Demirel hükümetinde Dışişleri Bakanı olan İhsan Sabri Çağlayangil'e göre, haşhaş üretiminin yasaklanmasının reddedilmesi ve Amerikan üslerinin kullanımı ile NATO'ya ilişkin tartışmalardan endişe duyan ABD, hükümetin iç siyasi nedenlerle zayıflamasını fırsat bilerek düşüş sürecini hızlandırmıştır. Hükümetin düşmesi ile Türkiye'nin NATO karşıtı görünen davranışları sona ermiş, solcular ve NATO'ya muhalefet ezilmiştir (Uslu, 2000: 231). Aynı şekilde ABD'nin 12 Mart muhtırasında rolünün olduğuna değinen Demirel hükümetinin Devlet Bakanı Turhan Bilgin, CIA'in kendi hükümetlerini düşürmek için planlar hazırladığını iddia etmiştir. Daha da önemlisi, 12 Mart muhtırasının altında imzası bulunan Orgeneral Muhsin Batur (1985: 454) da 12 Mart ortamının yaratılmasında dış etkenlerin söz konusu olabileceğini şu ifadelerle kabul etmiştir:

“12 Mart olayından sonra bazı siyasîlerimiz ve düşünürlerimiz olayın oluşumunda dış etkenlerin ve hatta CIA gibi dış örgütlerin, haşhaş gibi konuların rolünün olduğundan bahsettiler. Elbette yaşanan ortam çok önemlidir ve bu ortam çeşitli yöntemlerle değişik yönlere çevrilebilir. Bu yönlendirmede ajanlar, ajan provokatörler ve hepsinden önemlisi basın yayın yolu ile propaganda ve istenilen ortamın oluşması sağlanabilir. Bu elemanlar 12 Mart ortamının yaratılmasında kullanılmış olabilir”.

21 Ocak 1972 tarihli Daily Telegraph gazetesi de 12 Mart muhtırası ile “hükümetin zorunlu istifasında CIA ajanlarının eylemli katkıları” olduğundan söz etmiştir (Koçaş, 1978: 989).

Muhtıra sonrası gelişmelerin ise genel olarak ABD'yi memnun edici nitelikte olduğu söylenebilir. 1960'lı yılların sonunda Türkiye'de haşhaş ekiminin yasaklanmasına matuf yoğun baskılarından sonuç alamayan ABD, askerî müdahaleden istifade ederek amacına ulaşmıştır (Erhan, 1996). 12 Mart sonrasında başta haşhaş ekiminin yasaklanması olmak üzere ABD'nin birçok talebi yerine getirilmiş, kalkınma girişimleri yavaşlatılmış ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerde ilerleme kaydedilmemiştir. Bunların haricinde, öğrenci ve işçi eylemleri bastırılmış, Türkiye İşçi Partisi kapatılmış ve çok sayıda subay çeşitli gerekçelerle ordudan tasfiye edilmiştir (Yetkin, 1995: 146; Uslu, 2000: 237). Böylece 1960'ların ortasında başlayan “dengeli bağımlılık” sona erdirilerek Türk iç ve dış politikasında ABD'nin yeniden nüfuz kazanmasının yolu açılmıştır (Balcı, 2013: 121).

4. 12 Eylül 1980 Öncesi ve Sonrasında ABD ile İlişkiler

12 Mart muhtırası ile dengesiz bağımlılık niteliği pekişen Türk-Amerikan ilişkileri, 1970'li yılların ortalarından itibaren ciddi bir kriz evresine girmiştir. 1974 yılında Bülent Ecevit liderliğindeki CHP ile Necmettin Erbakan liderliğindeki Milli Selamet Partisi tarafından kurulan koalisyon hükümeti, ilk olarak 12 Mart muhtırasından sonra Nihat Erim hükümetinin aldığı haşhaş ekim yasağını kaldırmış, ardından Kıbrıs'a müdahale kararı almıştır. Bu müdahale, Ankara ve Washington arasındaki ilişkilerin en gerilimli dönemlerden birine girmesine neden olmuştur (Balcı, 2013: 141). ABD yönetimi, haşhaş yasağının kaldırılmasını ve Kıbrıs müdahalesini gerekçe göstererek 1975-78 yılları arasında Türkiye'ye ambargo uygulamıştır. Buna mukabil Türkiye de topraklarındaki Amerikan üslerini kapatmış ve dış ilişkilerini çeşitlendirmek amacıyla Sovyetler Birliği'ne ve Orta Doğu ülkelerine yakınlaşmaya çalışmıştır (Bal, 2004: 119). Yani Amerikan ambargosu, bir nüfuz aracı olarak Türkiye üzerinde ABD'nin beklediği etkiyi doğurmamıştır (Company, 1986).

Dönemin iç gelişmelerine bakıldığında, 1970'li yılların sonunda tırmanan sağ-sol çatışmaları ve siyasî suikastler nedeniyle ülkede tam bir kaos ortamının hâkim olduğu görülmektedir. Bütün ülkeyi terörize eden şiddet eylemlerinin bilinçli olarak engellenmediği, hatta birçok kanlı eylemin MİT ve CIA tarafından provoke edildiği iddia edilmiştir (Ganser, 2005: 239). Bu yöndeki iddialar, 12 Eylül öncesi dönemde başbakanlık yapmış olan Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit tarafından da dile getirilmiştir (Nokta, 1990; Yetkin, 1995: 185).

12 Eylül öncesinde bir diğer önemli sorun da temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin yokluğuuydu. Margarin, tüpgaz ve benzin gibi temel ihtiyaç malzemelerini alabilmek için bile saatlerce kuyrukta beklemek gerekiyordu. Bu ve benzeri gelişmelere dayanarak 12 Eylül'ün nedenlerini sıralayan Mahir Kaynak, Türk siyasî hayatındaki karmaşadan ve ayrıca ekonomideki bağımsızlaşma eğiliminden dolayı ABD'nin müdahalede bulunabileceğinin öngörüldüğünü ifade etmektedir (Arcayürek, 1990: 130).

Bu arada ABD, 1979 yılında İran'da gerçekleşen İslam Devrimi ile bölgedeki önemli müttefiklerinden birini kaybetmiştir. Aynı yıl Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi, ABD'nin Soğuk Savaş reflekslerini harekete geçirmiştir. Bu konjunktürde Türkiye'ye ayrı bir önem atfedilen ABD, bir an evvel Türkiye'deki varlığını yeniden rayına oturtmak istemiştir. Fakat Türkiye, ABD'nin Nisan 1980'de İran'a yönelik ambargo uygulama talebine olumsuz karşılık vermiştir (Balcı, 2013: 150).

Nihayet, 3000 Amerikan askerinin Türkiye'de Anvil Express harekâtını düzenledikleri bir sırada, 12 Eylül 1980 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri üçüncü kez yönetime el koymuştur. CIA'in Ankara şefi Paul Henze'in darbeyi "bizim çocuklar yaptı" şeklinde bildirmesi, ABD'nin 12

Eylül'deki rolüne ilişkin ciddi bir kanıt olarak değerlendirilmiştir.¹ Dönemin ABD Başkanı Jimmy Carter ise 12 Eylül'den önce Türkiye'nin "savunma anlamında kritik bir vaziyette" olduğunu, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi ve İran'da Şah rejiminin devrilmesinden sonra "Türkiye'ye istikrarı getiren bu hareket" in kendilerini oldukça rahatlattığını ifade etmiştir (Ganser, 2005: 239). Carter'dan sonra ABD Başkanı olan Ronald Reagan, 1981 Ocak ayında göreve geldiğinde CENTO dağılmış, SSCB Afganistan'ı işgal etmiş, İran'da İslamî rejim egemen olmuş, Yunanistan'da anti-Amerikan söylemleriyle PASOK iktidara gelmiş durumdaydı. Bu konjonktürde askerî yönetim altında bulunan Türkiye, ABD için istikrarlı bir müttefik görünümü çizmekteydi (Beriş ve Gürkan, 2003: 8).

ABD, diğer darbelerde olduğu gibi 12 Eylül 1980 askerî darbesini gerçekleştirenlere karşı da herhangi bir olumsuz tutum takınmamış ve Türkiye aleyhinde herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Darbenin olduğu gün Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na yapılan açıklamada ABD'nin seçimle iş başına gelmiş bir hükümetin askerî yöntemlerle görevden uzaklaştırılmasından kaygı duyduğu ifade edilse de Türkiye'nin yıllardır ekonomik sorunlarla ve şiddet eylemleriyle boğuşmakta olduğuna dikkat çekilerek askerî müdahalenin meşruiyet zemini oluşturulmaya çalışılmıştır. Daha da önemlisi, ABD'nin Türkiye'ye ekonomik ve askerî yardım yapmaya devam edeceği vurgulanmıştır (Uslu, 2000: 260). Nitekim 1981 yılında Türkiye'ye yapılan Amerikan yardımı, 1974 Kıbrıs müdahalesinin öncesi ile karşılaştırıldığında dört kat artmıştır (Balci, 2013: 165).

Aynı şekilde 1979'da IMF ve OECD ile geniş kapsamlı bir yardım anlaşması imzalanmış fakat bu yardımın akışını sağlayacak işlemler sürekli geciktirilmiştir. Askerî müdahale sonrasında yardımın büsbütün kesileceği düşünülürken tam aksine bu kurumlardan Türkiye'ye yapılan dış yardım miktarı askerî müdahaleden sonra artmıştır. Ecevit'e göre "yardım musluklarını ellerinde tutan bazı çevreler musluğu açmak için böyle bir durumu beklemişlerdi" (Milliyet, 4.8.1989). 1980-1987 arasında IMF kredileri, borç ertelemeleri ve askerî yardımlar da dâhil olmak üzere, ABD'den Türkiye'ye aktarılan kaynağın miktarı 13 milyar dolara ulaşmıştır (Beriş ve Gürkan, 2003: 8).

Diğer taraftan, Türkiye ile ABD arasında askerî işbirliğini geliştirmek için 1981 yılı sonunda Türk-Amerikan Savunma Konseyi kurulmuş, daha sonra 1982 Ekim'inde Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde askerî amaçlı havaalanlarının inşa edilmesini içeren bir mutabakat belgesi imzalanmıştır. Bunun haricinde, 12 Eylül askerî yönetiminin ABD ile ilişkiler bağlamındaki en önemli icraatı, 1974 Kıbrıs müdahalesi sonrasında NATO'nun askerî kanadından çıkan ve daha sonra geri dönmek isteyen Yunanistan üzerindeki Türkiye vetosunun ABD'nin talebiyle kaldırılması olmuştur (Balci, 2013: 163). Böylece Türkiye, Yunanistan'la ve Batı ile ilişkilerinde çok önemli bir kozunu

¹ Henze başlangıçta bu iddiayı yalanlasa da 1997'de Mehmet Ali Birand'a verdiği bir röportajda bu minvalde bir ifade kullandığını kabul etmiştir (Hürriyet, 3.10.2008).

kaybetmiştir (Kösebalaban, 2011: 120). Dönemin ABD Başkanı Jimmy Carter, Türkiye'nin bu konudaki tutumunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Asıl zorlandığım konu, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına entegrasyonunu sağlamak olmuştur. Gerçi bu sorun sonraları çok kolay çözüldü. Biraz General Rogers sayesinde. Sayın Evren ile çok yakın dosttu. Sayın Evren'in, çok takdir ettiğim bu güçlü liderin iyi niyetli yaklaşımı olmasaydı bu sorun çözülemezdi. Yıllarca uğraşım vaatler verip telkinlerde bulunup başaramamıştık ama dostlukla oldu. 1980 harekâtı olmasaydı bu mümkün olmazdı” (Cumhuriyet, 21.7.1985).

12 Eylül'ün Türk-Amerikan ilişkilerinin sürekliliği bağlamındaki önemli katkılarından birisi de şüphesiz 1960 ve 70'li yıllarda yaygınlaşan anti-Amerikancılığı cebren ortadan kaldırarak iki ülke arasındaki yakın ilişkilerde sorun oluşturan toplumsal dinamikleri bertaraf etmiş olmasıdır. 1980'lerde ortaya çıkan neo-liberal modernleşmenin merkezine bir kez daha ABD kurulmuş ve önceki dönemlerdeki Amerikan karşıtlığının yerini yavaş yavaş Amerikan taklitçiliği almıştır (Balcı, 2013: 158). ABD Senatosu Askerî Komite Başkanı John Tower'ın ifadesiyle 12 Eylül sonrasında “Türk-Amerikan ilişkileri en iyi dönemini yaşamaya” başlamıştır (Yetkin, 1995: 189).

Bu dönemde ABD lehine olan bir diğer gelişme ise tütün tekelinin kaldırılmasıdır. Hem Demirel'in hem Ecevit'in başbakanlıkları döneminde ABD'den ve çokuluslu şirketlerden Türkiye'nin tütün tekeli kaldırılmasına yönelik çok sayıda teklif ve hatta baskı gelmişti. Her iki başbakan da tıpkı haşhaş meselesinde olduğu gibi bu tarz baskıları göğüslemişti. Ancak 12 Eylül sonrasında Bülend Ulusu tarafından kurulan hükümet, tütün tekeli kaldırma kararı almıştır. Bu karar, devletçi politikalara son verilip Türkiye'nin yabancı sermayeye açılması yönünde önemli bir adım olmuştur (Yetkin, 1995: 203).

1980'li yıllarda ABD'nin Türk iç ve dış politikasına etkisi bağlamında değerlendirilebilecek gelişmelerden birisi de askerî rejimin eğitim ve kültür alanlarında başlattığı İslamizasyon/İslamlaştırma programıdır. Okullarda din derslerinin öğretilmesi gibi uygulamaları içeren bu program, esasında ABD'nin o dönemdeki dış politika hedeflerinin bir parçasıdır. Zira ABD, radikal sosyalist akımlara ve onların hamiliğini yapan Sovyetler Birliği'ne karşı dengeleyici bir unsur olarak İslamî hassasiyetleri teşvik etmeyi amaçlıyordu (Kösebalaban, 2011: 112). Wohlstetter Doktrini olarak da bilinen Yeşil Kuşak projesi ile Türkiye'den Pakistan'a kadar bir İslam kuşağı oluşturulması planlanmış; bu kuşağa dâhil edilen ülkelerin birbirleri ile iyi ilişkiler geliştirmeleri teşvik edilmiştir. Bu doğrultuda Kenan Evren, yurtdışı gezilerinin önemli bir bölümünü Suudi Arabistan, Mısır, Tunus ve Pakistan gibi Müslüman ülkelere gerçekleştirmiştir (Beriş ve Gürkan, 2003: 8).

1980'li yıllarda Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini geliştirerek devam ettirmesinde ve ekonomik açılımlarda Turgut Özal'ın etkili olduğu bilinmektedir. Milli Selamet Partisi'nin (MSP) faaliyetlerini askerî darbenin gerekçelerinden biri olarak gösteren ve darbe sonrasında hem bu partinin lideri Necmettin Erbakan'ı hem de Demirel ve arkadaşlarını tutuklatan 12 Eylül cuntası, 1977 seçimlerinde MSP'den aday olan ve daha sonra Demirel'in müsteşarı olarak görev yapan Turgut Özal'ı ekonomiden sorumlu devlet bakanı ve başbakan yardımcılığı makamına getirmiştir (Yetkin, 1995: 189). 1983 yılındaki seçimlerden galip ayrılan Özal'ın başbakanlığı (1983-1989) ve cumhurbaşkanlığı (1989-1993) dönemlerinde Türk-Amerikan ilişkileri ivme kazanarak devam etmiştir.

Özetlemek gerekirse Türkiye, Soğuk Savaş boyunca kaygıya dayalı irrasyonel güvenlik politikaları takip etmiş ve bu politikalara zemin oluşturan komplo zihniyeti ile manevra alanını genişletememiş; dolayısıyla genelde Batı dünyasının, özeldede ABD'nin idrettiği rolleri minimal pazarlık payları ile kabullenmek zorunda kalmıştır (Bostanoğlu, 2008).

5. SONUÇ

Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen darbeler, hem Türk siyasî hayatındaki kırılma noktalarını oluşturmuş hem de 1947'den beri ittifak halinde bulunan Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkileri etkilemiştir. Bu etki genel olarak ABD lehine sonuç doğurmuştur. Zira darbelerin hemen öncesindeki dönemlere bakıldığında iki ülke ilişkilerinde sorunlara yol açan bazı hususların var olduğu; darbelerin akabinde ise bu sorunların çoğunlukla bertaraf edildiği görülmektedir.

İlk olarak, 1950'li yılların ikinci yarısında ABD'den alınan yardımların belli koşullar çerçevesinde kullanılması istenmiş, bu konuda anlaşmazlığa düşülünce Demokrat Parti hükümeti Sovyetler Birliği'ne yönelmiştir. Soğuk Savaş atmosferi dikkate alındığında, ekonomik ve siyasî anlamda bağımlı bir ülke için bu tarz bir yönelim tehlikeli addedilmekteydi. Nitekim 27 Mayıs 1960'ta iktidarı devralan askerî yönetim, uluslararası konjonktürü göz önüne alarak Sovyetler Birliği ile yakınlaşma çabası içine girmekten kaçınmış ve ABD'nin talepleri doğrultusunda hareket edip Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu yardımları almaya devam etmiştir.

Benzer durum 12 Mart 1971 muhtırasından önceki ve sonraki dönem için de geçerlidir. Darbe öncesi dönemin hükümeti, sanayileşme hamleleri karşısında Batı ittifakının takındığı tutumu ve Türkiye'nin ABD'ye kayıtsız şartsız bağımlılığının sonuçlarını sorgulamaya başlamış, bu minvalde Türkiye'nin dış ilişkilerini çeşitlendirmek istemiştir. Başka bir ifadeyle Türk-Amerikan ilişkilerini dengeli bağımlılığa dönüştürmeye çalışmıştır. Ancak mevzubahis darbe, bu yöndeki çabaları sonuçsuz bırakmıştır.

Son olarak 12 Eylül 1980 darbesinin öncesindeki gelişmelere bakıldığında Türkiye'nin yine iç ve dış politikada bağımsızlaşma eğilimi gösterdiği söylenebilir. Darbe sonrasında ise Türk-Amerikan ilişkilerinin yeniden eski "dengesiz bağımlılık" yörüngesine oturtulduğu görülmektedir. Bu durum, her üç darbenin hemen öncesindeki dönemde ikili ilişkilerde baş gösteren ihtilafların darbeler yoluyla giderilmeye çalışıldığı izlenimini vermektedir. Buradan hareketle, Türkiye'deki askerî darbelerin Türk-Amerikan ilişkilerinin sürekliliğini sağlama açısından, umumiyetle ABD'nin lehine olmak üzere, aktif ve belirleyici bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu sonuç, ikili ilişkileri etkileyen diğer iç ve dış dinamiklerin göz ardı edilmesi anlamına gelmemektedir.

KAYNAKLAR

- Akalın, C. (2011). *ABD ve Türkiye – 2: Yumuşama Yılları (1961-1989)*, İstanbul: Kaynak.
- Arcayürek, C. (1990). *Darbeler ve Gizli Servisler*, Ankara: Bilgi.
- Bağlum, K. (1991). *Anıpolitik, 1945-1960*, Ankara: Bilgi.
- Bal, İ. (2004). Turkey-USA Relations and Impacts of 2003 Iraq War. *Turkish Foreign Policy in Post-Cold War Era*, Florida: Brown Walker Press.
- Balcı, A. (2013). *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, İstanbul: Etkileşim.
- Batur, M. (1985). *Anılar ve Görüşler*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.
- Beriş, Y. ve Gürkan, A. (Temmuz 2002). Türk-Amerikan İlişkilerine Bakış: Ana Temalar ve Güncel Gelişmeler, *TÜSİAD ABD Temsilciliği Değerlendirme Raporu*, TS/WSH/02-020.
- Bila, F. (1989). Ecevit 12 Eylül'ü Anlatıyor. *Milliyet*, 4 Ağustos 1989.
- Blum, W. (2003). *Killing Hope: US Military and CIA Operations since the World War II*, London: Zed Books.
- Bostanoğlu, B. (2008). *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, İstanbul: İmge.
- Campany, R. (1986). *Turkey and the United States: The Arms Embargo Period*, New York: Praeger.
- Erhan, Ç. (2015). *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, 2. Baskı, İstanbul: İmge.
- Erhan, Ç. (1996). *Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Ankara: Bilgi.
- Ganser, D. (2005). *NATO's Secret Armies: Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*, New York: Frank Cass.
- Günver, S. (1985). *Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü*, Ankara: Bilgi.

BAYRAM, M.

- Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası: 1774-2000*, İstanbul: Mozaik.
- “Henze ‘bizim çocuklar yaptı’ demiş”, *Hürriyet*, 3 Ekim 2008.
- Kinzer, S. (2006). *Overthrow: America’s Century of Regime Change from Hawaii to Iraq*, New York: Times Books.
- Koçaş, S. (1978). *12 Mart Anıları*, İstanbul: Cem-May.
- Kösebalaban, H. (2011). *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism and Globalization*, New York: Palgrave Macmillan.
- Maraşlı, Erol (2015). *Türkiye’de Askeri Darbe Teşebbüsleri*, İstanbul: Bilgeoğuz.
- Oran, B. (2009). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, İstanbul: İletişim.
- Şafak, N. (2003), *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul: OSAV.
- Tuncer, H. (2013). *Menderes’in Dış Politikası: Batı Güdümündeki Türkiye*, İstanbul: Kaynak.
- Uslu, N. (2000). *Türk-Amerikan İlişkileri*, Ankara: 21. Yüzyıl.
- Yetkin, Ç. (1995). *Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika: 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül’de Amerika’nın Yeri*, Ankara: Ümit.
- Yılmaz, S. (2014). *Türkiye’deki Amerika: İkili İlişkiler ve ABD’nin Örtülü Operasyonları*, İstanbul: Kaynak.